

VIDURAMŽIAI

Literatūros apžvalga

Europos kultūros istorijoje Viduramžiais vadinamas laikotarpis, trukęs maždaug nuo VI iki XV amžiaus. Senojoje Lietuvoje europinės kultūros pavidalų ar labai panašių jos kūrimo ir sklaidos, taip pat europinių individo ir bendruomenės kultūrinės raiškos formų pastebime nuo XIII a. vidurio – karaliaus Mindaugo baigtos kurti lietuvių valstybės. Epochos pabaigą galima sieti su laikotarpiu, kada buvo sukurti reikšmingiausi Lietuvos Viduramžių raštijos paminklai – Vidurinio ir Plačiojo sąvadų metraščiai, buvo išspausdintos pirmosios knygos lietuvių, rusėnų, prūsų, lenkų kalbomis ir pasirodė pirmieji reikšmingi Renesanso literatūros kūriniai, t. y. XVI a. pirmąja puse.

Viduramžių Lietuvos raštijos paminklų gretą galima pradėti pirmaisiais žinomais jos valdovų raštais (karaliaus Mindaugo lotyniška privilegija Livonijos gyventojams, datuojama 1253–1254, ir kt.), Bizantijos bei Romos autorių vertimais į kai kurias regionines rašto kalbas (Jono Malalo (g. apie 491–m. 578) kronikos vertimas į senąją slavų kalbą, atliktas galbūt 1262 m.), Lietuvos vienuolynuose sukurtais Biblijos, kitų sakraliųjų ir liturginių knygų nuorašais (XIV a. pradžioje surašytas Laurušavo Evangelynas), o užbaigti rusėniškai parašytais Viduriniojo ir Pilnojo sąvadų metraščiais (kurtais ir perrašinėtais XVI a. trečiajį–šeštąjį dešimtmečius).

Viduramžių Lietuvoje daugiausia buvo rašoma pagrindinėmis tarptautinėmis (lotynų, senąja graikų, vokiečių, bažnytine slavų) ir kai kuriomis regioninėmis anksčiau už lietuvius apsikrikštijusių kaimynų kalbomis (rusėnų, lenkų). Tai lėmė įvairios aplinkybės, pirmiausia valstybės politinio, konfesinio ir militarinio gyvenimo specifika bei jos poreikiai. *Lotyniškuose raštuose*: Lietuvos kunigaikščių (pirmiausia Gedimino (g. apie 1275–m. 1341), Jogailos (g. apie 1351–m. 1434), Vytauto (g. apie 1350–m. 1430) bei kitų kunigaikščių) laiškuose Europos dvasiniams ir pasaulietiniams valdovams, taip pat menkesnio rango valstybės veikėjų bei diplomatų kalbose, valdovo vardu pasakytose keliuose Bažnyčios susirinkimuose, kai kuriuose monarchų suvažiavimuose, įvairiose reikšmingose audiencijose ir t. t., būdavo nušviečiami Lietuvos valdovų žygiai ir darbai kuriuo nors svarbiu Europos geopolitinės kaitos metu, apibūdinama pati Lietuvos valstybė, jos gamtiniai, kariniai ir kitokie išteklių, taip pat brėžiamos tos valstybės perspektyvos ir svarstoma apie jos vietą kitų Europos valstybių tarpe. Šie raštai sudaro originaliąją Viduramžių Lietuvos lotyniškosios literatūros dalį. Ji nebuvo labai didelė, jeigu ją palyginsime su likusia lotyniškąja raštija, tuo laikotarpiu išplitusia centrinėje Lietuvos dalyje. Turimi duomenys leidžia tvirtinti, kad čia turėti, skaityti ir saviems reikalams iš įvairių kūrybinių intencijų naudoti visų rūšių sakralieji, liturginiai, bažnytiniai, istoriografiniai ir kitokie religiniai raštai: Šventojo Rašto vertimas į lotynų kalbą, atliktas šv. Jeronimo (Vulgata), brevijoriai, mišiolai, pontifikalai, evangelijoriai, psalmynai, giesmynai, pasionalai ir kt. Svarbiu Lietuvoje įsivautos lotyniškosios kultūros ir originalios lotyniškosios raštijos požymiu laikome bernardinų skriptorijaus veiklos pradžią Vilniaus bernardinų vienuolyne (XV a. paskutinis dešimtmetis). Apie tai byloja kelios išlikusios rankraštinės knygos: antifonala ir gradualas, sukurtos čia dirbusio vienuolio Ambraziejaus iš Klodavos (m. 1494).

Lietuvos *lenkiškieji raštai* lotyniškiesiems tuo metu dar nusileidžia įvairove, tačiau juose irgi esama dėmesio vertų paminklų. Labai reikšmingu reikia laikyti Biblijos vertimą į lenkų kalbą, paskutinei karaliaus Jogailos žmonai Sofijai Alšėniškei (m. 1461) atliktą 1443–1445 m. Be jo, XV a. nuorašais plitusiai didžiojo kunigaikščio ir galbūt kai kurių didikų (Goštautų, Radvilų) aplinkoje, tokiais dera laikyti pirmuosius žinomus religinės (šventųjų gyvenimai) ir negausius grožinės (riterių romanų) literatūros kūrinių vertimus į lenkų kalbą, datuojamus XV a. pabaiga–XVI a. pirmąja puse.

Raštai kitomis slavų kalbomis. Mindaugo valdymo pabaigą žymi reikšmingas pasaulietinės raštijos paminklas – Bizantijos istoriografo Jono Malalo (g. apie 491–m. 578) pasaulio kronikos vertimo į senąją slavų kalbą santrauka, išlikusi keturiais nuorašais: vadinamaisiais Archyvo (XV a.), Vilniaus (XVI a.), Varšuvos (XVI a.) bei Zabelino (XVII a.) chronografais. Malalo kronika iki mūsų dienų išliko ne visa. Turimi duomenys rodo, kad joje buvo išdėstyta senovės Graikijos, Romos ir Bizantijos istorija nuo pasaulio sukūrimo iki autoriaus gyvenamojo meto. Savu metu ji buvo labai populiarė. Nemažai vietos joje Malalas paskyrė pagoniškiems graikų ir romėnų tikėjimams ir mitams. Protografo (vertimo pirminio teksto) nuorašų, pirmiausia Archyvo ir Vilniaus chronografų, kompozicija, kalbos ypatybės ir turinys rodo didesnę nei įprasta nežinomo autoriaus dėmesį būtent senovės pagonių ir gamtameldžių religijos dalykams. Iljos Lemeškino aiškinimu, idėjinis nuorašų akcentas, semantinis šio Viduramžių literatūros paminklo centras yra originalus nuorašo protografą kūrusio autoriaus intarpas, perteikęs pasakojimą apie baltų religijos reformatorių žynį Sovijų. Intarpe pasakojama apie Sovijaus ir jo jauniausiojo sūnaus kelionę į pomirtinį pasaulį, tinkamiausio laidojimo būdo suradimą, minimi svarbiausi senovės baltų dievai (Andajas, Perkūnas, Žvorūna, taip pat kalvis Teliavelis). Lemeškino tvirtimu, šitaip protografo autorius senovės baltus ne tik pirmąsyk įrašė žinomų kultūringų pagoniškų tautų istorijon, bet ir pagonių baltų tikėjimu paaiškino analogiškų laidojimo apeigų, praktikuotų senovės Graikijoje, prasmę. Protografą Lemeškinas datuoja 1262 metais, o jo sukūrimą sieja su Mindaugo sūnaus stačiatikio Vaišvilko (m. 1268 XII 9, valdė 1264–1267) aplinka (sukurtas galbūt Naugarduko stačiatikių vienuolyne). Savitą jo turinį (didesnę autoriaus dėmesį pagonių religijoms ir tikėjimams) aiškina vienalaikiais politiniais ir kariniais įvykiais bei paskutiniaisiais Mindaugo valdymo metais prasidėjusia pagonybės restitucija.

Savarankiškų intarpų, kalbančių apie kūrybines aspiracijas naujoje valstybėje, esama ir kituose Viduramžių raštijos paminkluose, kurtuose ne Lietuvoje, o kaimyniniuose kraštuose. Algimantas Bučys atkreipia dėmesį į kai kuriuos Naugarde, Pskove, Galiče ir Voluinėje parašytus rusų metraščius, turinčius nemažai žinių apie Lietuvą ir jos valdovus. Šio literatūros istoriko tvirtinimu, kai kuriuose iš šių metraščių įdėtas pasakojimas apie Mindaugo sūnaus Vaišvilko gyvenimą ir darbus laikytinas pirmuoju lietuvių literatūros kūriniu apskritai. Tokiai nuomonei galbūt būtų galima pritarti, ypač – paaiškėjus, kad Vaišvilko gyvenimas tikrai sukurtas stačiatikių vienuolyne prie Naugarduko, o ne Galico, Naugardo, Pskovo ar Vladimiro kultūros ir religijos centre.

Minėtas Malalo kronikos vertėjo darbas žymi svarbias permainas, prasidėjusias etniškai vieningoje Mindaugo Lietuvoje, tai yra paskirų subyrėjusios Kijevo Rusios kunigaikštijų jungimą ir jungimąsi prie Lietuvos. Kai kurių istorikų teigimu, XIII a. viduryje Lietuvos politinės erdvės dalimi tapo Polocko kunigaikštija, vėliau, to amžiaus antroje pusėje, – Naugarduko, Slanimo, Valkavisko ir Gardino žemės, XIV a. pirmoje pusėje – Vitebsko, Pinsko, Turovo ir Slucko kunigaikštijos, XIV a. antroje pusėje – Kijevo, Voluinės, Podolės, Severų Naugardo, Briansko, Černigovo ir kai kurios kitos kunigaikštijos, o XV a. pradžioje – Smolenskas. Tokią raidą lydėjo neišvengiami pokyčiai kultūroje. Iš modernesnės kultūrinės raiškos formas puoselėjusių stačiatikių raštijos centrų į besikuriančios didvalstybės, vis dar valdomos pagonių valdovų, metropoliją pamažu skverbėsi kai kurios tikėjimui ir apeigoms vartotos kalbos (bažnytinė slavų), rašymo rusėniškai įgūdžiai, įvairūs raštijos pavidalai ir t. t. Prasidėjo ir vis stipriau reikėsi procesas, kurį savu metu išgyveno kultūringesnius graikų miestus-valstybes nukariavusi Roma ir kurį savo eilėse taikliai apibūdino Horacijus: *Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio* – „nugalėta Graikija nugalėjo laukinį nugalėtoją ir atnešė menus į kaimišką Laciją“. Suprantama, panašumų esama kalbant apie šio proceso pradžią ir eigą visu aptariamam Viduramžių laikotarpiu, nes šis procesas su Viduramžių pabaiga neužsibaigė, o vėliau reikėsi jau naujomis formomis, vyko kitomis sąlygomis ir davė naujų rezultatų.

Rusėnų ir bažnytinė slavų kalbomis senojoje Lietuvoje buvo sukurta reikšmingų raštijos paminklų. Paminėsime keletą svarbiausių, XIV a. pradžioje Naugarduke kunigaikščio Karijoto (g. po 1300–m. apie 1365) paliepimu buvo surašytas vadinamasis Laurušavo Evangelynas. 1384 m. Lucke kunigaikščių Teodoro (g. po 1349–m. 1432), Lozorius ir Simono Liubartaičių užsakymu buvo surašytas Lucko psalmynas. Kijevo kunigaikščio Simono Olelkaičio (m. 1470) valdymo metais Kijevo

Pečiorų Lauroje pastebimai pagausėjo rankraštinių sakraliųjų ir liturginių knygų kūrimas; išliko kelios tokios knygos, siejamos su šio kunigaikščio vardu (pavyzdžiui, 1434 m. datuojama Aiškinamoji Evangelija). 1502–1507 m. Vilniuje ir Supraslyje vienuolio Motiejaus Dešimtojo pastangomis buvo parengtas viso Biblijos vertimo nuorašas. Iš pasaulietinės literatūros būtina minėti 1428 m. Smolenske vyskupo Gerasimo raštininko Timotiejaus sukurtą panegiriką Vytautui, 1495 m. ten pat vyskupo Juozapo Bulgarinovičiaus valia vienuolio Avraamkos parengtą *Trumpąjį Lietuvos metraščių*, taip pat svarbų juridinės raštijos paminklą – Pirmąjį Lietuvos Statutą (didžiojo kunigaikščio patvirtintą 1529). Dar minėtinos kelios dešimtys grožinės literatūros (prozos) vertimų į rusėnų kalbą. Tai visų trijų ciklų (antikinio, bretonų ir bizantinio) Viduramžių riterių romanai, XV a. per Bulgariją bei Serbiją pasiekę Lietuvą. Iš antikinio ciklo bene žinomiausiu vertimu laikytina *Aleksandrija* (pasakojimas apie Aleksandro Makedoniečio gyvenimą ir žygius, į rusėnų kalbą išverstas XV a. ir išlikęs vėlesniuose – XVI–XVII a. – nuorašuose), iš bretonų – *Romano apie Tristaną ir Izoldą* vertimas, pavadintas *Pasakojimu apie riterį Triščaną* (anksčiausias žinomas vertimo nuorašas datuojamas XVI a. viduriu), o iš bizantinio – *Pasakojimas apie Bavą* (anksčiausias žinomas vertimo nuorašas datuojamas XVI a. viduriu).

Tuo pačiu metu rusėniškai buvo sukurta keletas Vidurinio ir Plačiojo sąvado metraščių, turėjusių didžiausios reikšmės keičiant visuomenės literatūrinių lūkesčių horizontą. Apskritai pagal turinį bei parašymo laiką Lietuvos metraščiai skirstomi į tris grupes: Trumpąjį, Vidurinį, arba Platesnį, ir Platųjį sąvadus. (Pastarasis dar žinomas Bychovco (Bichoveco) kronikos vardu.) Trumpojo sąvado protografas buvo kurtas XIV a. pab.–XV a. pirmojoje pusėje Vilniuje ir Smolenske. Ankstyviausi Viduriniojo ir Plačiojo sąvadų metraščiai kurti XVI a. antrajame–trečiajame dešimtmečiuose. Jie susiję su LDK kancleriu Albertu Goštautu (Gostautas, m. 1539).

Trumpojo sąvado metraščių turinys apima Kijevo Rusios ir Lietuvos istorijos įvykius. Iš pastarųjų daugiausia vietos užima Vytauto kilmė, valdymas ir jo sukurtos valstybės raida iki 1446 m. Viduriniajame sąvade pasistengta duoti pilną LDK istorijos vaizdą nuo legendinio romėnų kunigaikščio Palemono iki pat XVI a. pradžios, šitaip susiejant lietuvių valstybę su Europos valstybingumo ištakomis, matytomis Romos imperijoje, o kultūrą – su lotyniškąja civilizacija. Bychovco kronikoje Viduriniojo sąvado siužetai patikslinti ir išplėsti iki vientiso darnaus pasakojimo apie LDK nuo legendinės proistorės iki 1506 m.

Sąvadų metraščiai laikytini reikšmingiausiais Lietuvos Viduramžių raštijos paminklais. Jie žymi svarbų žingsnį, kuris išėjus raštingumo pradžiamokslį buvo žengtas link originalios pasaulietinės raštijos ir grožinės literatūros. Politiniams, konfesiniams ir kitokiems valdančios dinastijos planams buvo pasitelktos iki tol Lietuvos raštijoje menčiau naudotos literatūrinės priemonės. Atsižvelgus į šių sąvadų gausumą, taip pat jų kalbas (nors didžioji nuorašų dalis sukurta rusėniškai, bet yra jų vertimų į lotynų bei lenkų kalbas nuorašų) galima manyti, jog plačiai Viduramžių literatūroje paplitęs metraščio žanras Lietuvoje buvo pasitelktas visuomenę konsoliduojančiai, ją ateities uždaviniais atlikti ruošiančiai ideologijai sukurti, taip pat besiformuojantiems naujiems kultūriniais poreikiams tenkinti. Vidurinio ir Plačiojo sąvadų metraščiai – tai pirmieji rišlūs pasakojimai apie tai, kas Lietuva buvo, kas yra ir kuo ji nori būti. Taigi juos pelnytai galime vadinti pirmuoju nacionaliniu naratyvu, Dariaus Kuolio žodžiais betariant. Metraščiai sukūrė apčiuopiamą visuomenės kultūrinių lūkesčių horizontą, kuriam netrukus – Renesanso epochoje – buvo lemta patirti reikšmingų permainų.

Baltų kalbos. Su Viduramžiais reikia sieti rašymo lietuviškai pradžią ir lietuviško rašto atsiradimą. Žinomi keli lietuvių raštijos paminklai: kelios dešimtys žodžių, įrašytų apie 1485 m. išleistoje Jono Herolto (gyveno pirmoje XV a. pusėje) knygoje *Liber discipuli de eruditione Christifidelium* (*Mokinio knyga apie krikščionių ugdymą*), taip pat gausūs žodžiai ir glosos, užrašytos 1501 m. išspausdintame lotyniškame mišiole, ir poteriai, įrašyti 1503 m. leidinio *Tractatus sacerdotalis* (*Veikalas kunigams*) pabaigoje (Viešpaties malda, Angelo pasveikinimas ir Tikėjimo išpažinimas). Jų kalbos ypatybės liudija seną lietuvių kalbos vartojimo Bažnyčios reikalams tradiciją. Zigmo Zinkevičiaus, aptarusio šiuos lietuviškus tekstus, tvirtinimu, poteriai į lietuvių kalbą buvę išversti iš vokiečių kalbos Livonijos pranciškonų maždaug XIII a. viduryje Mindaugo Lietuvoje. Svarbu pažymėti, jog pavienių lietuviškų

žodžių pasitaiko ir kitose nelietuviškose knygose, XV–XVII a. priklausiusiose Lietuvos pranciškonams ir bernardinams.

Iš Viduramžių išliko taip pat prūsiškų ir latviškų glosų, liudijančių, jog šios baltų kalbos anksčiau ar vienu metu su lietuvių pasiekė rašto kalbos statusą. Seniausi išlikę prūsų kalbos paminklai datuojami laikotarpiu nuo XIV a. vidurio iki pabaigos (vad. Bazelio epigrama 1369 rankraštyje ir Elbingo vokiečių–prūsų kalbos žodynėlis, kurio išlikęs nuorašas datuojamas maždaug 1400). Seniausi išlikę latvių kalbos paminklai datuojami XVI a. pirmąja puse (1522 Rygos krovikų ir nešikų gildijos sąrašuose esantys latviški žodžiai ir sakiniai, taip pat pirmajai XVI a. pusei priskiriami Viešpaties maldos – *tēvreize* – vertimai).

Baigiamasis Viduramžių laikotarpis, vadinamas Renesansu, žymi itin svarbius pokyčius Europos kultūros raidoje, todėl paprastai būna išskiriamas ir aptariamas atskirai. Taigi apie Viduramžių pabaigą galima kalbėti tiek plačiąja (Renesanso), tiek siaurąja prasme. Turėdami prieš akis pastarąją, manytume, kad ją Lietuvoje žymi pirmieji spaudiniai – originalios knygos, parengtos Kunigaikštijoje ar sukurtos iš LDK kilusių autorių. Anksčiausias toks spaudinys – Vilniaus kanauninko Martyno lotyniškai Vilniuje parašyta, o Gdanske dviem variantais 1499 m. išspausdinta *Agenda sive Exequiale divinatorum Sacramentorum (Agenda, arba Šventųjų Sakramentų teikimas)*. Toje pačioje eilėje matome kai kurias kitas religinio turinio knygas, parengtas Viduramžių dvasia, todėl vėliau niekad nebeperspausdintas iš tų pačių paskatų, iš kurių jas kūrė bei rengė šiandien pradininkais vadinami kelių raštijos tradicijų kūrėjai. 1517 m. Prahoje Šventąjį Raštą bažnytine slavų kalba pradėjo spausdinti Pranciškus Skorina iš Polocko. 1545 m. Karaliaučiuje išėjo du prūsiško katekizmo leidimai. 1547 m. Karaliaučiuje pirmą lietuvišką knygą, pavadintą *Catechismusa prasty szadei (Katekizmo paprasti žodžiai)*, išleido Martynas Mažvydas. Jis pasirinko vienu iš pirmųjų spaudinių lenkų kalba – ten pat, Karaliaučiuje, 1545 m. išėjusiu Jano Seklucjano (g. apie 1510–m. 1578) *Katechismu text prosti (Katekizmo paprastas tekstas)*. Apie svarbesnius Viduramžių knygų autorius toliau bus papasakota atskirai.